ב"ה

קונטרס הלכות חנוכה

לשיטות השונות, בהדגשת שיטת חב"ד

חיבר: שאול סילם
עיה"ק ירושלים
דעת מנחם | ירושלים

ב"ה

- **לזכות אבי מורי ר' אליהו** שיחי' בן שאול ואוגניה **סילם**

- **לזכות** חמותי מורתי **מרת קלרה תחי' כהן** בת אליהו ומרים לבית סידבון

- **לזכות** ידידי מוסדות דעת מנחם, הרה"ח המשפיע הרב **יצחק** שיח' **איזקוביץ'** ורעייתו מרת **מרים** תחי'

שה' יברכם כולם באריכות ימים מתוך בריאות איתנה ונהורא מעליא

עד ההתגלותו לעיני כל של מלכנו משיחנו

.....

לע"נ דודתי היקרה

מרת שרה ז"ל גלר

בת שאול ואוגניה לבית סילם סילם

ת.נ.צ.ב.ה.

הלכות חנוכה

1. מאי חנוכה?

בשבת (כא:) איתא:

"מאי חנוכה? (רש"י: על איזה נס קבעוה?). דתנו רבנן: בכ"ה בכסליו יומי דחנוכה, תמניא אינון, דלא למספד בהון ודלא להתענות בהן. שכשנכנסו יוונים להיכל, טמאו כל השמנים שבהיכל. וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד. נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת, קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה".

<u>רקע היסטורי, על פי (בעיקר) גמ' עבודה זרה ח: -ט.</u>

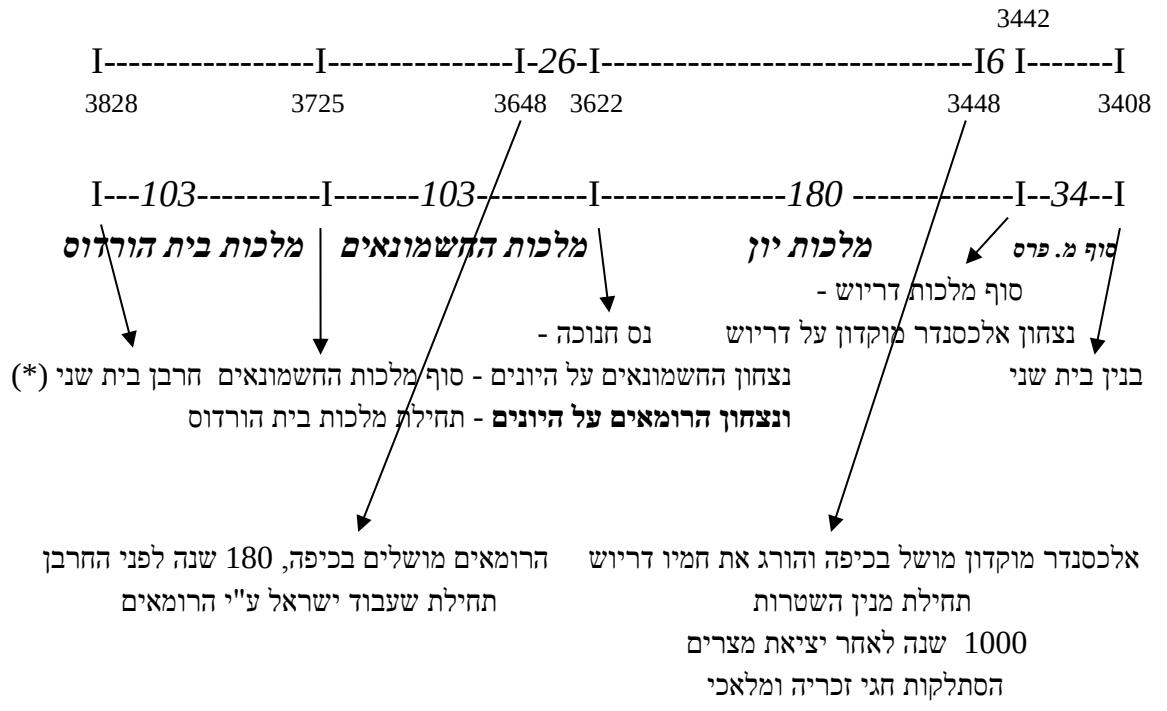

(*) שנת 3828 היא שנת 68 למניינם

2. <u>מספר הנרות שיש להדליק – ומיהו המדליק :</u>

א. <u>גמרא:</u>

בשבת (כא:) איתא:
" מצות חנוכה, נר איש וביתו
והמהדרין: נר לכל אחד ואחד
והמהדרין מן המהדרין: ב"ש אומרים: יום ראשון, מדליק שמנה, מכאן ואילך פוחת והולך,
וב"ה אומרים: יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך".

וע' **קונטרס אחרון** לרבינו הזקן (סי רס"ג ריש ס"ק ה'), שם איתא שהמהדרין (הדורשים נר לכל אחד ואחד), "היינו משום פרסומי ניסא".

ב. <u>מחלוקת ראשונים בהסבר שיטת ה"מהדרין מן המהדרין":</u>

- **דעת התוספות** (שם ד"ה והמהדרין מן המהדרין) שדברי ב"ה וב"ש מוסבים על נר איש וביתו, אחרת לא יהיה היכר למספר הימים, וזה לשונם:

"והמהדרין מן המהדרין - נראה לר"י דב"ש וב"ה לא קיימי אלא אנר איש וביתו, שכן יש יותר הידור, דאיכא היכרא כשמוסיף והולך או מחסר, שהוא כנגד ימים הנכנסים או היוצאים, אבל אם עושה נר לכל אחד, אפי' יוסיף מכאן ואילך, ליכא היכרא, שיסברו שכך יש בני אדם בבית".

- **אך דעת הרמב"ם** (הלכות מגילה וחנוכה פ"ד ה"א וה"ב) שהדברים מוסבים על שיטת המהדרין, והיינו שמוסיפים המהדרין מן המהדרין *שכל אחד מבני הבית* יהיה מוסיף והולך, וז"ל:

הלכה א':
"כמה נרות הוא מדליק בחנוכה?
מצותה שיהיה כל בית ובית מדליק נר אחד, בין שהיו אנשי הבית מרובין בין שלא היה בו אלא אדם אחד,
והמהדר את המצוה מדליק נרות כמנין אנשי הבית, נר לכל אחד ואחד, בין אנשים בין נשים,
והמהדר יתר על זה ועושה מצוה מן המובחר, **מדליק נר לכל אחד ואחד בלילה הראשון ומוסיף והולך בכל לילה ולילה נר אחד**".

הלכה ב':
"כיצד? הרי שהיו אנשי הבית עשרה, בלילה הראשון מדליק עשרה נרות, **ובליל שני עשרים, ובליל שלישי שלשים,** עד שנמצא מדליק בליל שמיני שמונים נרות".

עכ"ז, יש לציין שבהלכה ג' כותב הרמב"ם:

"מנהג פשוט בכל ערינו בספרד שיהיו כל אנשי הבית מדליקין נר אחד בלילה הראשון ומוסיפין והולכין נר בכל לילה ולילה, עד שנמצא מדליק בליל שמיני שמונה נרות, **בין שהיו אנשי הבית מרובים בין שהיה אדם אחד**".

ג. <u>פסק השו"ע והרמ"א בנידון</u>:

- כותב **השו"ע** (סי' תרע"א סע' ב'):

"כמה נרות מדליק? בלילה הראשון מדליק אחד, מכאן ואילך מוסיף והולך אחד בכל לילה, עד שבליל האחרון יהיו שמונה, **ואפילו אם רבים בני הבית, לא ידליקו יותר**".

- אך כותב על זה **הרמ"א**:

" **וי"א דכל אחד מבני הבית ידליק (הרמב"ם), וכן המנהג פשוט**; ויזהרו ליתן כל אחד ואחד נרותיו במקום מיוחד, כדי שיהא היכר כמה נרות מדליקין (מהר"א מפראג) ".

- וע' להלן סע' ה' לגבי הדלקת קטנים.

ד. <u>הערת הט"ז והשגת השדי חמד על פסקי השו"ע והרמ"א הנ"ל:</u>

ויש להעיר מדברי **הט"ז** (ס"ק א'): "ובכאן יש חידוש במנהג, שהספרדים נוהגין כתוס', כמ"ש [ב"י] והאשכנזים כרמב"ם, וזה לא מצינו בשאר מקומות".

וע' **דבר מלכות ש"פ וישלח** (הערה 113, בשולי הגליון), שם כותב כ"ק אדמו"ר: ... כפי שמצינו בנר חנוכה שגם הספרדים (שבדרך כלל נוהגים כהב"י) נוהגים כהרמ"א, וכן לאידך, שהאשכנזים נוהגים כהספרדים, כמודגש בפסק הרמ"א כדעת הרמב"ם ולא כדעת התוספות (ראה ט"ז או"ח ר"ס תרעא) - ולהעיר גם מהפטרת פרשת וישלח: "גלות גו' צרפת (אשכנז) וגלות ירושלים אשר בספרד ירשו את ערי הנגב", **החיבור והאיחוד דאשכנזים וספרדים בבירור וירושת אדום, ששייך לתוכן הענין דהדלקת נרות חנוכה "על פתח ביתו מבחוץ", כדי להאיר את החושך ("משתשקע החמה"), "עד דכליא רגלא דתרמודאי"**.

אך לאידך ע' **בשדי חמד** (מערכת חנוכה ט', ד') שדוחה את דברי הט"ז, כי הרי דברי השו"ע מתאימים למנהג עתיק המובא ברמב"ם (ה"ג), ומאידך הרמ"א הרי לא פוסק בדיוק כדברי הרמב"ם בתחילת דבריו, לפיהם בעל הבית הוא המדליק כמנין אנשי הבית, אלא שאנשי הבית עצמם מדליקים כל אחד את נרותיו.

ה. <u>גדר הדלקת בני הבית:</u>

כותב הרה"ג הר' מרדכי שמואל אשכנזי ז"ל (במאמרו שבגליון כפר חב"ד מס' 1118 מכ"ז בכסלו התשס"ה, עמ' 38-39): "יש מפרשים שכל הגברים יוצאים ידי חובה מבעל הבית, ומדליקים בעצמם רק כדי לפרסם

את הנס. אך אין לומר כך, כי אם כן, כל אחד שמדליק, עושה זאת לשם "הידור מצוה" בלבד, ובכך נכנסנו למחלוקת הפוסקים, אם ניתן לברך על "הידור מצוה". על כן, נכון יותר שכל אחד שמדליק בעצמו, אינו יוצא כלל ידי חובתו מבעל הבית אלא מוציא עצמו ידי חובת עיקר מצות ההדלקה, וכל זה – כדי שיוכל לפרסם את הנס ..." (דבריו האחרונים של הרב אשכנזי כאן, ע "פ הדברים שהבאנו לעיל בשם אדמו"ר הזקן בקונטרס האחרון).

ו. <u>הדלקת קטנים:</u>

- איתא **ברמ"א** (סי' תרע"ה סע' ג'):

"ולדידן דכל אחד מבני הבית מדליק בפני עצמו, **קטן שהגיע לחינוך** צריך להדליק ג"כ".

- **בספר המנהגים** (עמ' 69), איתא: "הבנים מתחילים להדליק נרות חנוכה **איזה זמן קודם ה"בר מצוה" ...** ".

- אך ע' **שבח מועדים** (עמ' 101 הערה 6), שכתב: " אך לאחרונה, נתפשט המנהג בקהילות רבות לחנך בנים צעירים להדליק נרות בפני עצמם ". ועי' **ספר השיחות תשנ"א** (ח"א עמ' 165 הערה 110): " כמנהג כמה מישראל שגם הבנים הקטנים (משא"כ בנות ונשים) מדליקים נר חנוכה ".

- וכן ע' **התקשרות** (גליון תתקנ"ט עמ' 11): "בימינו מחנכים את הבנים להדליק נרות חנוכה **מגיל רך ביותר**". ובהערה 18 כתב: "וכן הנהיג הרבי בשנים האחרונות".

- ועי' **בספר השיחות תשמ"ח** (ח"א עמ' 162) שם כותב כ"ק אדמו"ר שתהיה המנורה של הילדים בפתח חדרם, "שעי"ז יתוסף יותר בענין החינוך, הן בנוגע לילדים, שכאשר רואים את מנורת החנוכה בפתח החדר שלהם, נעשה רושם חזק יותר בנפשם כו', והן בנוגע להחדר, "מקדש מעט".

- וע"ע **באור לציון** (לרב הגאון הרב בן ציון אבא שאול ז"ל) - ח"ד עמ' רל"ז, שכתב:
" **שאלה.** קטן מבני ספרד הרוצה להדליק נרות חנוכה לעצמו (וכגון שהביא מנורה מהגן וכדומה ורוצה להשתמש בה), האם יכול אביו להרשות לו להדליק ולברך?
תשובה: אם הקטן לא הגיע לגיל חינוך, יכול אביו להרשות לו להדליק נרות חנוכה ולברך עליהם, ואם הגיע לגיל חינוך, אף שעדיף שלא יברך, וכדין גדול מבני ספרד, מכל מקום אם הוא מאוד רוצה בכך, רשאי אביו להרשות לו להדליק ולברך " (וכ"ז לשיטת האור לציון, אך פשוט שלשיטת חב"ד, הבנים מברכים לכתחילה על הדלקתם).

3. <u>זמן ההדלקה (ומשך זמן ההדלקה):</u>

א. <u>גמרא:</u>

בשבת (כא:) מובאת ברייתא:

"מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק".

וע"ש בגמרא שני פירושים אפשריים לברייתא:

1) "דאי לא אידליק, מדליק". והיינו שהמצוה: משתשקע החמה, אך אם לא הדליק, מדליק עד שתכלה רגל מן השוק.
2) "וא"נ, לשיעורה". ופירש רש"י: "שיהא בה שמן כשיעור הזה".

והיינו שלפי הפירוש הראשון, הברייתא מציינת את זמן ההדלקה, כל עוד ולפי הפירוש השני, מדובר במשך זמן ההדלקה שיש לתכנן.

ולגבי פשט "עד שתכלה רגל מן השוק", מפרשת הגמרא: "עד דכליא ריגלא דתרמודאי". ומפרש רש"י: "שם אומה מלקטי עצים דקים, ומתעכבין בשוק עד שהולכים בני השוק לבתיהם, משחשכה, ומבעירים בבתיהם אור, וכשצריכין לעצים, יוצאים וקונין מהן".

<u>כאן המקום להאריך קצת בענין תרמודאי:</u>

- העיר תדמור נבנתה על ידי שלמה המלך, כמובא במלכים א', ט: (יז) וַיִּבֶן שְׁלֹמֹה אֶת־גָּזֶר וְאֶת־בֵּית חֹרֹן תַּחְתּוֹן: (יח) וְאֶת־בַּעֲלָת **וְאֶת־תמר** תַּדְמֹר בַּמִּדְבָּר בָּאָרֶץ:

- **ביבמות** (טז:) מזהה הגמרא את **תדמור** עם עיר **התרמודאי**. ומוסיפה הגמרא, לגבי התרמודאי, ש"בשעה שנכנסו נכרים להיכל, הכל נפנו על כסף וזהב, והם נפנו על בנות ירושלים, שנאמר (איכה ה, יא): נָשִׁים בְּצִיּוֹן עִנּוּ בְּתֻלֹת בְּעָרֵי יְהוּדָה:".

- **ובהמשך הסוגיה** (יבמות יז.) איתא: "עתידין ישראל דעבדי יומא טבא כי חרבי תדמור".

- **עוד איתא בירושלמי תענית** (כה:): "א"ר יוחנן אשרי מי שהוא רואה במפלתה של תרמוד, שהיא היתה שותפת בחרבן הבית ראשון ובחרבן הבית השני. בחרבן ראשון העמידה שמונים אלף קשטים, ובחרבן השני העמידה שמונת אלפים קשטים".

- וע' **ברש"י על דברי הימים** (ב, ח, ד): וַיִּבֶן אֶת־תַּדְמֹר בַּמִּדְבָּר וְאֵת כָּל־עָרֵי הַמִּסְכְּנוֹת אֲשֶׁר בָּנָה בַּחֲמָת: שכתב: "ויבן את **תדמור** במדבר, (ובמלכים א, ט) כתיב את **תמור**, ותדמור קרינן. וזה ששנינו ביבמות: אין מקבלים גרים מן התרמודים. ובב"ר, בפרשת עקידה, מפרש שעזרו לשונאיהם של ישראל. ולפי שהמירו עצמם ונתחללפו לרעה בסוף, על כן נכתב במלכים **תמור, לשון תמורה**, שהיה להם לעשות לישראל חסד שעשה עמהם שלמה, שבנה להם כרך תדמור. ומשום שלמה לא נכתב **כאן** תמור אלא תדמור, כלומר עיר חשובה, הכל לכבוד שלמה שאין כבוד שלמה לומר כאן הא בנה כרך שמרדו בו, וקלקלו בו. ועל כן כתב תדמור, ולא תמור".

- וע' **ספר קהילת יעקב** להרב הר' יעקב צבי יאליש, תלמיד החוזה מלובלין, ערך תרמוד (לשם מפנה הרבי, ע' בין השאר: ספר המאמרים תשל"א, סוף מאמר פרשת מקץ) , שכתב: " תרמוד הוא **סוד נוקבא דקליפה**, המורדת על בעלה, תרמוד **אותיות**

מורדת, וזה שאמר בשלמה ויבן את תרמוד, שתיקן גם נוקבא דקליפה, אז תבאנה שתים נשים זונות. תרמוד גימטריא י' פעמים אדנ"י, שיונקת מנוקבא דקדושה ".

ב. <u>מהו הזמן ד"כליא רגלא דתרמודאי" ?</u>

לגבי הזמן ד-"כליא רגלא דתרמודאי", כתב הב"י (ריש סי' תרע"ב) בשם הרי"ף והרא"ש, שהוא "כמו **חצי שעה** אחר שקיעת החמה ".

אך ע' **בריטב"א** על שבת שם, שכתב: "ובכל מקום הדבר הזה כפי מה שהוא, והמנהג הפשוט ששיעורו כל זמן שחנויות מוכרים שמן וכיוצא בהם, פתוחות". ועפ"ז **דעת הגרש"ז אויערבאך** (מובא בהליכות שלמה מועדים ח"ב עמ' רצ"ב) להחמיר היום לענין משך זמן הדלקת הנרות, וכך מובא (שם) בשמו: "כיון שבזמננו זמן כלות הרגל מן השוק הוא מאוחר מבזמן חז"ל, נכון ליתן שמן בנר שיהא ראוי לנדליק זמן רב, ולא חצי שעה בלבד".

ג. <u>מחלוקת ראשונים בדין אם עבר הזמן ד"כליא רגלא דתרמודאי":</u>

לדעת כל הראשונים, פשט הסוגיא שיש להדליק לכתחילה בתחילת הזמן. ואם לא הדליק, יש לו הרי זמן עד דכליא כו', והיינו חצי שעה כנ"ל.

אך אם עבר זמן זה, נחלקו הראשונים,

- **דעת הרא"ש** (ע"פ דיוק הב"י בדברי הרא"ש סי' ג') **והתוספות** (ד"ה דאי, בשם ר"י פורת) שידליק בכל זאת מספק, מאחר וישנו את הפירוש השני בדברי הברייתא הנ"ל.

- אך **דעת הרמב"ם** (פ"ד ה"ה) שאם עבר הזמן דמשתכלה כו', אינו מדליק.

ד. <u>ההלכה בדין הנ"ל:</u>

- פוסק **השו"ע** (סי' תרע"ב סע' א' וסע' ב') כשיטת הרא"ש והתוספות, וז"ל:

"אין מדליקין נר חנוכה קודם **שתשקע החמה** ... שכח או הזיד ולא הדליק עם שקיעת החמה, מדליק והולך **עד שתכלה רגל מן השוק**, שהוא כמו חצי שעה, שאז העם עוברים ושבים ואיכא פרסומי ניסא ... ומיהו ה"מ לכתחלה, אבל אם עבר זה הזמן ולא הדליק, מדליק והולך **כל הלילה**. ואם עבר כל הלילה ולא הדליק, אין לו תשלומין".

והיינו שישנם שלשה זמנים בדברי השו"ע: 1) להדליק לכתחילה ב(סוף – ע' להלן) שקיעה, 2) להדליק עד שתכלה רגל מן השוק ("שהוא כמו חצי שעה"), 3) להדליק כל הלילה.

- דעת **הרמ"א**:

כותב הרמ"א, על דברי השו"ע הנ"ל - דאם שכח או הזיד כו' מדליק עד שתכלה רגל מן השוק: "י"א שבזמן הזה שמדליקין בפנים, **א"צ ליזהר להדליק קודם שתכלה רגל מן השוק** (ד"ע וטור בשם התוספות), **ומ"מ, טוב ליזהר גם בזמן הזה**".

והינו דלדעת הרמ"א, קיימים מעיקר הדין רק שני זמנים: 1) לכתחילה: בשקיעה, 2) אם עבר זמן זה, יכול להדליק ("לכתחילה") גם אחר שכלתה רגל מן השוק, אך עכ"ז הוסיף הרמ"א שטוב ליזהר (כשיטת השו"ע להדליק לפני שתכלה רגל מן השוק).

ה. <u>לענין הברכה, מחלוקת אחרונים באם מדליק אחר דכליא רגלא דתרמודאי:</u>

בשו"ע סתם ולא כתב, כשמדליק אחר שכלתה רגל מן השוק, אם מדליק עם ברכה או לא. וע' **במ"א** (ס"ק ו') **ובכה"ח** (אות כ"ו), שכתבו דמשמע מסתימת דברי הש"ע **דמברך** ג"כ – וע' עוד להלן מדברי החמד משה.

וז"ל **המ"א**: "כל הלילה. בב"י כתוב דהוי ספיקא דדינא, ואם כן משמע שאין לברך. אבל **מדסתם בש"ע, משמע דעתו שיברך. ורש"ל כתב דוקא עד חצות**, וא"כ אחר חצות, אין לברך. **ובהג"מ כתב**: כל זמן שבני הבית נעורים, אפי' עד עמוד השחר עכ"ל, וכן נ"ל להורות, אבל אם ישנים, אין לברך עליהם".

ונחלקו בדעת המגן אברהם, אם דעתו **שאחרי שכלתה רגל מן השוק**, יברך רק אם מבני הבית נעורים (א"ר סק"ג); או שעד חצות, מודה המ"א שמברך בכל אופן, כדעת מהרש"ל, והביא את דעת ההג"מ רק עבור אחר חצות, שאם מדליק אחר חצות, יוכל לברך רק אם לא יהיה לבד (וכדעה זו השניה מכריעים בנטעי גבריאל, בנציבים בשדה השליחות, ובספר הלכה למעשה, וכמובא להלן – מנהג חב"ד).

וע' **מ"ב** (ס"ק י"א) שכתב: "כל הלילה. עד עמוד השחר, **ובברכה**, והיינו דוקא אם בני הבית נעורים, אבל אם ישנים, אין לברך עליהם, אלא ידליק בלא ברכה (**מ"א, דה"ח וח"א** – שער הציון ס"ק י"ז) ... ואם בא לביתו קודם עמוד השחר, ומצא בני ביתו ישנים, מן הנכון שיקיצם כדי שיוכל להדליק בברכה".

אך **בשער הציון** (ס"ק י"ז) כתב: "**ובספר חמד משה** האריך בזה, ודעתו דאם שכח או נאנס ולא הדליק עד שישנו כולם, יקיץ ב' או ג' מהם וידליק, **ואם אי אפשר להקיצם, מ"מ ידליק ויברך**". והיינו שלא כדברי המ"א (המובאים במ"ב). וכדברי החמד משה פסק ג"כ **בחזון עובדיה** (עמ' ס"ד).

מנהג חב"ד:

ע' **בלוח כולל חב"ד**, שאם לא הקיץ את בני הבית, לא יברך. וע' **בנטעי גבריאל** (פ"ג הערות ל"ג ול"ה), וכן בספר **נתיבים בשדה השליחות** (ח"ב עמ' 138), שהבינו שדעת המגן אברהם (ס"ק ג') לחלק, **שעד חצות ידליק מ"מ עם הברכה, אך אחר חצות ידליק עם ברכה רק בנוכחות אחרים**, וכך דעתם הלכה למעשה. וכ"פ בספר **הלכה למעשה - חנוכה** (עמ' 72).

לגבי <u>סוף זמן ההדלקה</u>, דעת הנטעי גבריאל (פרק ג' סע' י"ט) שהזמן ההכי מאוחר להדליק הוא חצי שעה לפני עמוד השחר, אך דעת **השו"ת שבט הלוי** (ח"ח סי' קנ"ו, מדיוק לשון השו"ע דידליק כל הלילה, ולשון המ"ב דידליק עד עלות השחר, מובא ג"כ בספר שבט הלוי, חנוכה, פסקי הלכה עמ' שי"ד) **והפסקי תשובות** (סי' תרע"ב סע' ה' עמ' תע"ח) שידליק **בברכה עד עלות השחר.**

ו. <u>מהו פשט: " משתשקע החמה " ?</u>

נחלקו הפוסקים בפשט " משתשקע החמה " בסוגייתנו, אם מדובר:

- **בתחילת השקיעה** (המכונה "השקיעה" הוא הזמן בו נעלמת השמש לחלוטין תחת האופק, ולא כהגדרת האסטרונומיים במושג השקיעה) – וזוהי שיטת הרמב"ם (שכתב, בהלכות חנוכה פ"ד ה"ה: אין מדליקין נרות חנוכה קודם שתשקע החמה אלא **עם שקיעתה**, לא מאחרין ולא מקדימין), הרשב"א והר"ן, לדעת ביאור הגר"א, או

- **בסוף השקיעה** (היינו בצאת הכוכבים) – וזוהי שיטת הרא"ש והטור (וכן הרמב"ם הרשב"א והר"ן, לדעת שלחן לחם הפנים וכך נראה ג"כ לגר"ד יוסף בתורת המועדים עמ' צ"ב).

<u>להלכה:</u>

- **דעת השלחן ערוך** (סי' תרע"ב סע' א') שמדליקין "עם סוף שקיעתה", והיינו **בצאת הכוכבים**. וכ"פ ג"כ **הבן איש חי** (פרשת וישב סע' ז'), **הגר"ש משאש בשמש ומגן** (ח"א סי' ל"א), **הגר"מ אליהו בהלכות חגים** (עמ' 455 – וע"ש שלדעתו צאת הכוכבים הוא 20-18 דקות אחר השקיעה) **והחזון עובדיה** (עמ' ס"ב – ולדעתו צאת הכוכבים הוא 13.5 דקות אחר שקיעת החמה).

- **בדעת הפוסקים האשכנזים כמה דעות** (ע' אז נדברו ח"ז סי' ע'), המבוססות על כך שדעת הגר"א שלפי פשט הסוגיא, זמן ההדלקה בתחילת השקיעה, אך שלאידך יש להתחשב בדעת ר"ת. למעשה, פוסק **האגרות משה** (או"ח ח"ד סי' ק"א אות ו' ועוד) שיש להדליק את נרות חנוכה **עשר דקות אחר השקיעה** (ויתן שמן שיהיה **כדי להדליק שעה בערך**).

- **מנהג חב"ד** שמדליקין **בין מנחה לערבית** (ספר המנהגים עמ' 70). "ומדייקים שידלקו הנרות **חמישים מינוט** לכל הפחות" (שם עמ' 71). וע' **באגרות קודש** הרבי ח"י עמ' קנ"ג, אגרת ג'קטו, שם כותב הרבי: "במענה על מכתבו מג' ויצא, בו מעורר על מנהג כ"ק אדמו"ר (מוהרש"ב) נ"ע (ובטח נהגו כן בבית הרב דור אחר דור) לתת שמן בנר חנוכה שידלק לפחות חמשים מינוטן, ושואל הסברה בזה. והנה בפירוש לא שמעתי טעמו. ובדרך אפשר יש לומר, כיון שישנן דיעות חלוקות בזמן ההדלקה, אם הוא קודם תפלת מעריב או לאחרי', לכן **מהדרין לעשות כשתי הדיעות, היינו להדליק לאחר תפלת מנחה, ובאופן שיהי' שמן בנרות כדי כל השיעור לאחר מעריב**, ואין הזמן גרמא לעיין באריכות בזה. וראה פמ"ג סתרע"ב א"א סק"ג ובמשנ"ב שם. סדר הכנסת שבת שבסי' רבנו הזקן ".

וע"ע **בספר המנהגים** (עמ' 71) שם מובא מנהג: **מתעכבים סמוך לנרות כחצי שעה** (לבד מעש"ק).

ז. <u>הדלקה מוקדמת בשעת הדחק:</u>

פוסק עוד **השו"ע** (ע"פ דברי מהר"י אבוהב): "יש מי שאומר שאם הוא טרוד, יכול להקדים מפלג המנחה ולמעלה, ובלבד שיתן בה שמן עד שתכלה רגל מן השוק".

4. <u>מקום ההדלקה :</u>

א. <u>גמרא:</u>

בשבת (כא:):

" ת"ר: נר חנוכה, מצוה להניחה על פתח ביתו מבחוץ.

אם היה דר בעלייה, מניחה בחלון הסמוכה לרשות הרבים,

ובשעת הסכנה, מניחה על שלחנו ודיו".

עוד בשבת (כב.):

"אמר רבה: נר חנוכה, מצוה להניחה **בטפח הסמוכה לפתח**, והיכא מנח ליה ? רב אחא בריה דרבא אמר: מימין, רב שמואל מדפתי אמר: משמאל, והילכתא: משמאל, כדי **שתהא נר חנוכה משמאל ומזוזה מימין**".

וע' **בשאילתות דרב אחאי גאון** (פרשת וישלח סי' כ"ו), שכתב שבעל הבית עומד בין המזוזה לנרות החנוכה כשהוא לבוש **בטלית מצוייצת**, וז"ל:

"מאן דאמר מימין, קא סבר: כי היכי דלהוי תרתי מצוותא בחד דוכתא: נר חנוכה ומזוזה, ומאן דאמר משמאל, קא סבר: כי היכי דלהוי מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל, **ובעל הבית בטלית מצוייצת ביניהן**".

ב. <u>פסק השו"ע והרמ"א</u> (סי' תרע"א סע' ה'):

בשו"ע (סי' תרע"א סע' ה'), איתא: "נר חנוכה, מניחו על פתח הסמוך לרשות הרבים מבחוץ: אם הבית פתוח לרשות הרבים, מניחו על פתחו, ואם יש חצר לפני הבית, **מניחו על פתח החצר** (והוא ע"פ דברי התוספות שם ד"ה מצוה – ש.ס.), ואם היה דר בעלייה **שאין לו פתח פתוח לרשות הרבים**, מניחו בחלון הסמוך לרשות הרבים. ובשעת הסכנה שאינו רשאי לקיים המצוה, מניחו על שלחנו ודיו ...".

כאשר מדליק בפתח ביתו (או בפתח החצר – ע' מ"ב סי' תרע"א ס"ק ל"ב), כתב **השו"ע** (סי' תרע"א סע' ז', ע"פ הגמרא הנ"ל דף כב.) ש- "מצוה להניחו בטפח הסמוך לפתח משמאל, כדי שתהא מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל ...".

אך ע' בדברי **הרמ"א** שכתב על זה: "ומיהו **בזמן הזה שכולנו מדליקין בפנים** ואין היכר לבני רשות הרבים כלל, אין לחוש כל כך אם אין מדליקין בטפח הסמוך לפתח כמו בימיהם, ואין לשנות אלא אם כן רבים בני הבית, שעדיף יותר להדליק כל אחד במקום מיוחד, מלערב הנרות ביחד ואין היכר כמה נרות מדליקין ...".

ג. <u>הלכה למעשה היום:</u>

היום רבו הדעות לגבי המקום המועדף להדלקת הנרות,

1) איפה עדיף להדליק את הנרות היום, האם מבפנים או מבחוץ ?

- ישנם פוסקים שדעתם שנכון להמשיך להניח את הנרות **בתוך ביתו**, כפי שנהגו בכל ימי הגלות (ע' **שו"ת מנחת יצחק** ח"ו סי' ס"ו שכתב בשם העיטור שהצדיק את מנהג בכך ש-" אחר שנהגו על הסכנה נהגו ", ובשם הנמוקי או"ח שהטעם " משום שהרוח מצוי וביותר בימות החורף בחוץ, וקרוב לודאי שתכבה בתוך זמן מצותו ", וכן בדומה בשם ערוך בשלחן סי' תרע"א סע' כ"ד. עוד במנחת יצחק שם: **"וביותר נוהגים להדליק בפנים החסידים ההולכים בדרכם של התלמידי בעל שם טוב ותלמידי תלמידיהם"**),

- אך אחרים סוברים שעדיף להדליקן **בפתח ביתו או בפתח חצירו מבחוץ** (ע' **שו"ת אז נדברו** ח"י סי' כ"ו שכתב, לגבי הדלקת נר חנוכה היום בארץ הקודש: " מעת התחדשות הישוב מלפני מאה וחמישים שנה שהמטרה היחידית של העולים והמתיישבים היתה לעבוד את הבורא עבודה תמה ולדקדק במצותיו, וראו שאין שום חשש סכנה, **קבלו עליהם ועל זרעם לקיים תקנת חז"ל להדליק בחוץ ממש** ", וע"ע שם לגבי המנהג להמשיך להדליק בפנים גם היום: " וקצת מהמוזר מה שראיתי עכשיו לאחד ממחברי זמנינו ד... מסיק דהסומך, יש לו על מי לסמוך, וכאילו מה שאנו גרים בארץ ד' עיקר מקום קיום התורה והמצות, אינו משנה כלום, הלא הרבה דברים נשתנו, כמו נשיאת כפים וכו' ". וכן ע' **בשלמי מועד** עמ' קפ"ח שכתבו: " פעם התבטא רבינו (הגרש"ז אויערבאך זצ"ל – ש.ס.) שאינו מבין כלל למה לא נוהגין בחו"ל להדליק נר חנוכה בחוץ על פתח הבית או החצר, כתקנת חז"ל ... והיינו במקומות שליכא היום סכנה או שרובם ככולם יהודים ... ". וכן ע' **בתורת המועדים – חנוכה** לגה"ר דוד יוסף שליט"א, עמ' ע"ז, שלימד זכות על המנהג להדליק גם היום מבפנים, אך הוסיף: " והמחמירים ומהדרין במצוה, מדליקים נרות חנוכה מבחוץ אף בזמן הזה, וע"ש באריכות בביאורים וציונים).

יש להעיר שלנוהגים להדליק בפתח חצירו, יש אומרים שאין להדליק בחדר מדרגות, כי לדעה זו נחשב הבית כפתוח לבית אחר ולא לחצר (**שו"ת אז נדברו** ח"ה סי' ל"ט **בשם החזון איש**, **גרב"צ אבא שאול** – ע' ספר כי בא מועד עמ' י"ט הערה קי"ד).

2) בנוסף, עוד נחלקו אם עדיף להדליק את הנרות ליד הפתח, או שמא עדיף ליד החלון - כשמדליקם בתוך ביתו:

- ישנם פוסקים הסוברים שעדיף להדליק את הנרות **בחלונו** (להעיר מדברי **המגן אברהם** סי' תרע"א ס"ק ח', על דברי השו"ע סע' ז': " ונ"ל דאם יש חלון בסמוך לרשות הרבים, יניחנו בחלון, ובזה ליכא חשש סכנה, אם לא במקום דשכיחא היזקא ", וכ"פ **המשנה ברורה** ס"ק ל"ח. וע' **בשו"ת אגרות משה** או"ח ח"ד סי' קכ"ה שכתב:
- " שפיר כתב המג"א דאם יש לו חלון הסמוך לרה"ר, יניחנו בחלון, ופירש בלבושי שרד טעמו: דפרסומי ניסא עדיף מסברא שיכנס בין שתי מצות ... אף שעיקר בזמן הזה הוא ההיכר לבני הבית מאחר שאי אפשר לנו להדליק מבחוץ, מכל מקום מה שאפשר לעשות ביותר פרסום, ודאי יש לעשות, וכן אני נוהג, שאני מדליק בחלון הנראה בחוץ להעוברים ושבים שם ... ". אגב פשוט שדברים אלו אינם בסתירה עם דברי השו"ת אז נדברו הנ"ל, מאחר והשו"ת

אז נדברו מתייחס למנהג בארץ ישראל, והאגרות משה לחו"ל. וע"ע **הליכות שלמה** מועדים ח"ב עמ' רע"א, שכתב: " וכשאינו מדליק בפתח הבנין, ידליק בחלון דירתו, אף אם הוא גבוה למעלה מעשרים אמה ").

- אך אחרים סוברים שעדיף להדליקן **ליד הפתח, גם כשמדליקן בתוך ביתו** (ע' **לקוטי מהרי"ח** – סדר דיני ומנהגי חנוכה, שכתב: **" ראיתי לגאונים וקדושים, שאף שהיה להם חלון לרשות הרבים, מ"מ הדליקו בטפח הסמוך לפתח ").**

וע' **בשער הכוונות** לאר"י ז"ל (ענין חנוכה, קח, ג), שם משמע שהחנוכיה תהיה **נצבת לדלת**, שכתב (ע"פ ההלכה לפיה" יתחיל להדליק בליל ראשון בנר היותר ימיני, ובליל ב' כשיוסיף נר אחד סמוך לו, יתחיל ויברך על הנוסף שהוא יותר שמאלי, כדי להפנות לימין ... " (ע' שו"ע סי' תרע"ו סע' ה')):
" בלילה הא', ידליק הנר שבצד ימינו, **שהוא היותר רחוק מן הפתח מכל ז' נרות ...** ".

<u>מנהג חב"ד:</u>

ע' **בשבח מועדים** (עמ' 103) סע' ב' שכתב: " אדמו "רי חב "ד נהגו להדליק נרות חנוכה על פתח אחד החדרים **ולא על החלון** ".

והוא מהערת הרבי **בלקוטי שיחות** (ח"ה, הוספות, עמ' 456). ושם כתב עוד הרבי: "וראה סוכה ל "בע"ב: הואיל ונפיק מפומי' דרב כהנא כו'". ועוד שם: "והנה כמה מאלו (הדרים בעלי') **המדייקים להניח בחלון דוקא, יצא שכרם בהפסדם**, כי: א) רוב העליות הם למעלה מעשרים אמה, והרי לכמה דיעות – ראה נושאי כלים לאו"ח שם – כשהחלון גבוה יותר מעשרים אמה מקרקע רשות הרבים, עדיף טפי להניח בפתח, כי לבני רשות הרבים, למעלה מעשרים, ליכא היכרא, ולבני הבית, עדיף היכרא דידהו סמוך לפתח (מחצית השקל שם). ב) גם כשהחלון הוא למטה מעשרים אמה, רוב המנורות שבימינו עשויים בדפנות שמסתירים על הנרות, וממה נפשך: אם הנרות הם לצד רשות הרבים, הרי בני ביתו לא יראו את הנרות, ובאם הם לצד הבית, הרי אינן נראים לבני רשות הרבים ...".

ובספר המנהגים (עמ' 70), איתא : "מניחים המנורה בעובי המזוזה **בחלל פתח** החדר (ובהערה: לשון אדמו"ר הזקן בסידורו, וראה שער הכולל שם), ואין מדייקים אם הנרות דרום וצפון או מזרח ומערב מונחים". וע' **בשער הכולל** (פרק מ"ו סע' ו') שם כתב: ופשוט שהוא הדין אם מוסיף בעובי, דהיינו ... או מעמיד ספסל לאורך, הרי זה כמוסיף על עובי המזוזה. אך ע' להלן **ממעשה מלך** שהרבי מדליק בחלל הפתח, מול המזוזה.

עוד **בשבח מועדים**, (בעמ' 104) סע' ז', כתב: "היה לו חדר מיוחד לאכילה וחדר אחר לשינה, ידליק בחדר שאוכל בו, שכן אותו החדר נחשב לעיקרי (והוא **ע"פ דברי הרמ"א סי' תרע"ז סע' א': "י"א דבזמן הזה שמדליקים בפנים ממש, ידליק במקום שאוכל, וכן נהגו** (תשובת רשב"א סי' תקמ"ב)").

ולהעיר מדברי הרה"ג הרה"ח ר' שלום דובער שיח' לוין בספרו **שיעורי הלכה למעשה** (עמ' תנ"ח): "ואף שלא נתבאר הטעם שלענין נרות חנוכה, מקום האכילה עיקר (ולא מקום השינה). אפשר רוצים לדמות זאת למצות נרות שבת, שבזה נתבאר בשוע"ר (סי' רסג ס "א): 'ועיקר מצות הדלקת נרות הוא נר זה שאוכל אצלו' (ושם סי "ד): 'שעיקר המצוה הן הנרות שעל השלחן שאוכלין לאורן'. ומזה למדו שגם לענין נרות חנוכה, מקום האכילה הוא עיקר.

אך מכל מקום היינו דוקא כשיש מקום בחלל הפתח שבמקום אכילתו, שכל בני הבית יוכלו להדליק שם, מה שאין כן בחדר האוכל של הישיבות, שאין שם מקום לכל התלמידים להדליק בחלל הפתח, מעדיפים להדליק כל אחד בחלל הפתח שבחדר שינתו.
ויתירה מזו מצינו, אשר כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ נ"ע נהג להדליק נרות חנוכה (לא בחדר האוכל שבביתו ולא בחדר השינה, כי אם) בחדר היחידות שלו, שבזה ראה את עיקר מקומו הקבוע". ועיין עוד שם.

במעשה מלך (מנהגי הרבי) עמ' 308 סע' ט"ו, איתא: "מדליק נרות חנוכה **על פתח חדרו הק'**". ובהערה 10 שם: "עד פטירת הרבנית, היה מדליק בביתו (או בספריה), מיד בבואו מ-770". ועוד שם בסע' ט"ז: "מניח את החנוכיה על מגש המונח על גבי כסא **העומד לרוחב, בחלל פתח החדר, מול המזוזה**". ושם בהערה 11: **כשהדליק בביתו, היה מדליק על הפתח שבין חדר הסעודות הגדול של שבת, לחדר הארוחות הקטן של שאר השבוע** (... שזהו מעבר בלבד ולא דלת ...).

וע"ע **ספר השיחות תשמ"ח** (ח"א עמ' 162) שם כותב הרבי ש-"כדאי ונכון **שהילדים** ידליקו נר-חנוכה **בפתח חדרם הפרטי** [אם תנאי המקום וכללי הבטיחות מאפשרים זאת], ויש בזה גם מעין חינוך ,'מקדש מעט' שלהם בחנוכה". וע"ע בדומה **בתורת מנחם – התוועדויות תשמ"ח** (ח"ב ע' 64 (מוגה)).

5. <u>גובה הנרות:</u>

א. <u>דברי הגמרא בסוף פרק הכונס</u> (ב"ק סב:):

"מתני'.
גץ שיצא מתחת הפטיש והזיק, חייב.
גמל שהיה טעון פשתן, ועבר ברשות הרבים, ונכנס פשתנו לתוך החנות, ודלקו בנרו של חנוני, והדליק את הבירה, בעל גמל חייב.
הניח חנוני נרו מבחוץ, החנוני חייב; **רבי יהודה אומר: בנר חנוכה - פטור.**
גמ'.
אמר רבינא משמיה דרבא: ש"מ מדרבי יהודה: **נר חנוכה מצוה להניחה בתוך עשרה**, דאי סלקא דעתך למעלה מעשרה (היינו: שאפשר מלכתחילה להדליק את נרות החנוכה גם למעלה מעשרה טפחים – ש.ס.), אמאי אמר ר' יהודה: נר חנוכה - פטור? לימא ליה: הוה ליה לאנוחה למעלה מגמל ורוכבו! אלא לאו ש"מ: מצוה להניחה בתוך עשרה !

אמרי: לא, לעולם אימא לך אפי' למעלה מעשרה. מאי אמרת, אבעי לך לאנוחה למעלה מגמל ורוכבו? כיון דבמצוה קא עסיק, כולי האי לא אטרחוה רבנן.

אמר רב כהנא, דרש רב נתן בר מניומי משמיה דרבי תנחום: **נר חנוכה שהניחה למעלה מעשרים אמה - פסולה**, כסוכה וכמבוי.

הדרן עלך הכונס".

יוצא מן הגמרא ש-:

- דעת רבינא בשם רבא שמצוה להדליק את נרות החנוכה בגובה שעד עשרה טפחים (וזאת הסיבה לפטור החנוני שהניח נרו מבחוץ בגובה הפחות מי' טפחים, ונדלק פשתנו של גמל והדליק את הבירה, המובא במשנה בשם רבי יהודה. כי אם לא היתה בזה מצוה, היה יכול בעל הגמל לטעון כנגד החנוני, שהיה עליו להניח את נרו בגובה רב יותר),
- דעת החולקים שאין כזו מצוה (ועם כל זה, החנוני פטור, כי לא מטריחין אותו חכמים להניח את נרו גבוה בגלל החשש שידלק פשתנו של גמל).
- בכל מקרה, אין להניח נר חנוכה מעל עשרים אמה.

ב. <u>ההלכה בענין הנ"ל:</u>

וע' **ב"י** (סימן תרע"א) לפיו אע"פ שנדחו דברי רבינא בגמרא, אין זה פשוט שמסקנת הגמרא נגד דעת רבינא. ואכן דעת **רבינו חננאל, רבינו יונה, הרשב"א, הר"ן, הרא"ש, הסמ"ג והסמ"ק** שמצוה להדליק את הנרות למטה מי' טפחים.

וכתב הרא"ש ש-**"איכא פרסום הנס טפי כשהיא למטה, דדבר העשוי לאור אין דרך להניחה כל כך למטה"** (ב"י שם).

ואע"פ **שהרי"ף והרמב"ם** השמיטו את דברי רבינא, "מכל מקום, לענין מעשה, נראה שצריך להניחה בתוך עשרה, כיון דלהנך רבוותא מצותה בתוך עשרה ... הילכך למיעבד כמצותה אליבא דכולי עלמא עדיף, דהיינו בתוך עשרה" (ב"י שם).

עוד מובא בטור (שם) **שה"ר מאיר מרוטנבורג ז"ל** "היה מדקדק להניחה למעלה משלשה טפחים ולמטה מעשרה", וביאר הב"י ש-"טעמו משום דכל למטה משלשה, כארעא סמיכתא דמי".

להלכה, פסק מרן **בשו"ע** (סי' תרע"א סע' ו'): "מניחו למעלה מג' טפחים, ומצוה להניחו למטה מי' טפחים. ואם הניחו למעלה מ י"ט, יצא. אבל אם מניחו למעלה מכ' אמה, לא יצא".

וע' **בשערי תשובה** (סוף ס"ק ח') שם מביא שיש מי שכתב **שע"פ כתבי האר"י ז"ל**, יש להניח את הנרות **למעלה מז' טפחים**. ובדומה כתב **בבן איש חי**, הלכות חנוכה (פרשת וישב) (סע' ה'): "וע"פ הסוד טוב להניחה מעט למעלה משבעה". אך ע' **בספר המנהגים - חב"ד** (עמ' 70) שם איתא: "ואין מדייקים שיהי' למעלה משבעה טפחים, או **בסמוך** לג' טפחים".

וע' **בפרי מגדים** משבצות זהב (סי' תרע"א ס"ק ה'), **בשער הציון** (ס"ק ל"ג) שהקובע לגבי גובה 20 אמה, הוא מקום הלהב, ובשו"ת **מנחת יצחק** (ח"ו סי' ס"ה אות ב'), **ובחזון עובדיה** (עמ' ל"ו סוף הערה י"ג), כתבו שה"ה לגבי י' טפחים, שהקובע הוא מקום הלהב.

6. <u>דין אורח:</u>

א. <u>גמרא:</u>

בגמ' שבת (כג.):

"אמר רב ששת: **אכסנאי חייב בנר חנוכה.**
א"ר זירא: מריש, כי הוינא בי רב, **משתתפנא בפריטי** בהדי אושפיזא. בתר דנסיבי איתתא, אמינא: השתא, ודאי לא צריכנא, דקא מדליקי עלי בגו ביתאי".

(תרגום: אמר רב ששת. דייר הגר באכסניה חייב בנר חנוכה. אמר רבי זירא: בתחילה, כשהייתי תלמיד בבית הרב, הייתי משתתף בפרוטות (בהדלקה) עם בעל האכסניה. אחרי שנשאתי אשה, אמרתי: עכשיו ודאי אינני צריך, כי מדליקים עבורי בביתי!).

ב. <u>דברי הטור והשו"ע:</u>

ועיין **בטור** (ריש סימן תרע"ז), שכתב:

"אכסנאי חייב להדליק בפני עצמו, ואינו יוצא בשל בעל הבית, **ומיהו** בפרוטה שיתן לו וישתתף עמו, סגי. ואם מדליקין עליו בביתו, אין צריך יותר. ואם יש לו פתח פתוח לעצמו, אינו יוצא במה שמדליקין בביתו ולא במה שישתתף עם בעל הבית, אלא צריך להדליק בפתחו".

ובדומה **בשו"ע** (סי' תרע"ז סע' א'), פסק:

"אכסנאי שאין מדליקין עליו בביתו, צריך לתת פרוטה לבעל הבית להשתתף עמו בשמן של נר חנוכה, ואם יש לו פתח פתוח לעצמו, צריך להדליק בפתחו אע "פ שאותו בית אינו מיוחד לשינה והוא אוכל על שלחן בעל הבית, וה"ה לבן האוכל אצל אביו".
מקנה לו חלק בשמן במתנה, שפיר דמי. ואם יש לו פתח לעצמו, צריך להדליק בפתח
והוסיף על זה הרמ"א: " וי"א דבזמן הזה שמדליקים בפנים ממש, ידליק במקום שאוכל, וכן נהגו (תשובת רשב"א סי' תקמ"ב)".

בסיכום, יוצאים עד כאן כמה דינים:

1) אכסנאי צריך להדליק
2) די בזה שישתתף בפרוטה בהדלקת בעל הבית
3) ואם מדליקין בביתו, אינו צריך אפילו להשתתף בפרוטה
4) אם יש לו פתח לעצמו, צריך להדליק בפתחו אע"פ שמדליקין בביתו ושבעל הבית ג"כ מדליק

ג. **<u>למעשה:</u>**

- **מנהג האשכנזים והחסידים:**

ע' **בשו"ע אדמו"ר** סי' רס"ג (סוף סע' ט', ע"פ דברי המגן אברהם ריש סי' תרע"ז - **שם משווה אדמוה"ז דין אכסנאי בנר שבת לדין אכסנאי המפורש בנר חנוכה**): "... אבל אם הוא **סמוך על שלחן בעל הבית,** נעשה כבני ביתו של בעל הבית ויוצא בנרו של בעל הבית, **ואינו צריך להשתתף עמו כלל**" (וע"ש שכל ה"מ: רק כשאין לאכסנאי חדר מיוחד, אחרת עליו להדליק גם כן).

ופשוט שה"פטור" לאכסנאי, כשישנו: רק אם איננו חפץ להיות מהמהדרין ולהדליק בעצמו (ע"פ מ"א ריש סי' תרע"ז).

כאן המקום לציין נקודה חשובה: בחיוב הדלקת נרות חנוכה, שני ענינים: 1) חיוב **שבביתו** של האדם ידלק נר, על מנת לפרסם את הנס, ו-2) חיוב **על האדם** להודות ולהלל כו'. בחיוב זה השני נחלקו רבותינו הראשונים: לדעת הרשב"א הר"ן והסמ"ג, מקיים בעל הבית את שני הדברים מהרגע שמדליקים בביתו, אף שלא בנוכחותו (וכ"פ השו"ע בסי' תרע"ו סע' ג'), כ"ע ולדעת רש"י המרדכי והמאירי, אין האדם מקיים את חיוב הגוף כשמדליקים בביתו שלא בנכחותו (ושיטה זו מובאת בשו"ע סי' תרע"ז סע' ג', ע' להלן, וע' בכ"ז במשנה ברורה סי' תרע"ז ס"ק י"ד-ט"ז).

ע"פ זה כתב בעל הפסקי תשובות (פסקי תשובות עמ' תצ"ה-תצ"ו):

כתבו הפוסקים שיש לנהוג לכל אלו שאינם נמצאים בביתם בחנוכה, שלא יסמכו **על הדלקת האשה** בבית, אלא ידליקו בעצמם (הרי איתא בשו"ע סי' תרע"ז סע' ג': יש אומרים שאף על פי שמדליקין עליו בתוך ביתו, אם הוא במקום שאין בו ישראל, מדליק בברכות. והוא על פי דברי מהר"י אבוהב בשם הא"ח, ועל פי המרדכי. והוסיף על זה הרמ"א: כי חייב לראות הנרות (מרדכי); וכן נוהגין, ואפילו אם הוא אצל יהודים ורואה הנרות, אם רוצה להחמיר על עצמו ולהדליק בפני עצמו, מדליק ומברך עליהם, וכן נוהגין (תרומת הדשן ומהרי"ל בתשובת מהרי"ל סי' קמ"ה)) ...

אכן כיון ששיטת הב"י שחז"ל פטרוהו ע"י הדלקת אשתו, אינו יכול לומר: 'איני רוצה לצאת בשל אשתי', לכן נכון להדר שלא יברך בעצמו אלא ישמע הברכות מאחר המדליק, ויכוין לצאת, ומיד ידליק נרותיו, או יראה לשער ולהדליק נרותיו זמן מה קודם שמדלקת אשתו בביתו (כל הנ"ל, ע"פ דברי המ"ב ס"ק ט"ז),

אולם אורח המדליק בברכה אפילו אחרי שכבר הדליקה אשתו בביתו, יש לו על מי לסמוך (הרי **דעת הדרכי משה** שהמנהג כתרומת הדשן, וכמהרי"ל שפסק בדומה - וכתב שמשום ברכה לבטלה ליכא, כיון שאינו רוצה לצאת בשל אשתו - שמברך האכסנאי על הדלקתו גם כשאשתו מדליקה בביתו. וכן מובא **בט"ז** ס"ק א' **ובמ"א** ס"ק ט'. וע' **ערוך השלחן** סי' תרע"ז סע' ג', שכותב, וז"ל: ונראה לענ"ד דעתה שרוב הנסיעות במסילות הברזל וקשה להדליק שם, כידוע, יכול לסמוך בפשיטות על ביתו שמדליקין שם, אמנם הלא לא יראה נרות חנוכה, ולכן טוב שידליק נר אחד בהעגלה שיושב שם ולברך עליו, דבנר אחד, יכול לעשות שלא יקפידו הנוסעים, ומוטב שלא להיות מהמהדרין ולקיין עיקר המצוה, משלא יראה נר חנוכה כלל, וכ"ש מי שאין לו בית, שמחוייב מדינא להדליק שם, אם לא יבוא באותה לילה באיזה מקום),

ואין למחות בידו.

- **מנהג הספרדים:**

ע' **בחזון עובדיה** (עמ' קמ"ד ואילך) שכתב, בין השאר (עמ' קמ"ד): אכסנאי שאין מדליקים עליו בביתו, צריך לתת פרוטה לבעל הבית שלו להשתתף בשמן של חנוכה. ואם בעל הבית מקנה לו חלק בשמן במתנה, שפיר דמי. ואם יש לו פתח לעצמו, צריך להדליק בפתח חדרו. ובזמננו שמדליקים בפנים, אף כשיש לו פתח בפני עצמו, אין צריך להדליק. **ובחורים שלומדים בישיבות, שהוריהם מדליקים עליהם בביתם, אינם צריכים להדליק ולא להשתתף.**

ד. <u>זוג צעיר המזדמן אצל ההורים בליל חנוכה:</u>

כותב **הפסקי תשובות** (עמ' תצ"ז-תצ"ח): יש לו דירה קבועה לאכילה ושינה, ובדרך אקראי נזדמן לו לאכול במקום אחר, לכו"ע **מדליק בביתו הקבוע** אף כי עתה אינו אוכל שם. אמנם זה דוקא אם בדעתו לחזור לביתו הקבוע לישן שם, אבל **אם נשאר לישן במקום ששם אכל דרך אקראי, מדליק שם**, ואינו מחוייב לחזור לביתו הקבוע כדי להדליק. ולכן, בנים נשואים ההולכים בלילות חנוכה לבית הוריהם, אם בדעתם ללון שם, ידלקו שם בבית הוריהם, ואם שבים לביתם לישן, ידליקו בביתם. ויש מי שאומר שאם תאבים לאכול ולשתות שם בחברת משפחתם (ולפני הדלקת הנרות הרי אסור לאכול – להעיר מדרך החיים סי' ק"פ סע' א', לפיו איסור האכילה בחצי השעה שלפני זמן ההדלקה, הוא ביותר **מכביצה פת**, וע' פסקי תשובות סי' תרע"ב עמ' תע"ט, שה"ה **כביצה מזונות**), מותר להם להדליק שם נרות, אע"פ שחוזרים אחר כך לביתם לישן (ובהערה 30 שם: אבל יש להם לאכול סעודה קבועה וגמורה ולא די במיני מזונות, ועיין שו"ת אז נדברו ח"ז סי' ס"ט).

7. <u>הדלקה בבית הכנסת:</u>

א. <u>מבוא:</u>

להלן דברי השו"ת מלמד להועיל (להרה"ג הר' דוד הופמן מפרנקפורט דמיין - ח"א סי' קכ"א), וז"ל:
"והנה להדליק נר חנוכה בבית הכנסת, לא מצאתי בפוסקים ראשונים המפורסמים, לא ברי"ף ולא בראי"ש ולא ברמב"ם, גם לא באור זרוע ולא באשכול ולא במחזור ויטרי. והיותר קדמון שדיבר מזה הוא בעל העיטור בעשרת הדברות שלו, והוא כתב המנהג להדליק נר חנוכה בבית הכנסת, אבל לא כתב שמברכין. והשבלי הלקט והתניא הביאו ומסופקין אי מברכין. אך הכלבו דף מ"ד (נ"ל שצ"ל סי' מ"ד – ש"ס) פירש טעם המנהג להוציא את שאינו בקי, משמע מדבריו דמברכין. גם היה בימיו מנהג כל המקומות להדליק בבית הכנסת. והריב "ש הוא הראשון אשר החליט לברך בהדלקת בית הכנסת, והובא בבית יוסף סי' תרע"א עיי"ש, ונפסק הדין בשלחן ערוך".

ב. <u>טעמים להדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת:</u>

בבית יוסף (סי' תרע"א), הביא בשם הכל-בו (הוא בכל-בו סי' מ"ד) שני טעמים למנהג הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת:

1. מפני האורחים שאין להם בית להדליק בו, כמו שתיקנו קידוש בבית הכנסת.

2. כדי לפרסם הנס בפני כל העם.

בהקשר לטעם שני זה, יש לציין את דברי הריב"ש בתשובה (סי' קי"א) – המובאים אף הם בב"י שם: "המנהג הזה להדליק בבית הכנסת, מנהג ותיקין הוא, משום פרסומי ניסא, **כיון שאין אנו יכולין לקיים המצוה כתיקונה להדליק כל אחד בפתח ביתו מבחוץ, מפני שיד האומות תקיפה**".

מענין לציין כי בכל-בו (שם) וכן בספר המנהיג, מובא טעם שלישי, שלא הביאו הב"י, והוא:

3. שהנס היה במקדש - והרי בית כנסת הוא מקדש מעט.

ג. <u>מיקום נרות חנוכה בבית הכנסת:</u>

בטור (סי' תרע"א), איתא: " ובבית הכנסת, מניחה בדרום, זכר למנורה שהיתה בדרום ".

ובבית יוסף שם בשם תרומת הדשן, כתב: "יש מקומות שמסדרים אותם בין מזרח למערב, ובמקומות אחרים מסדרים אותם בין צפון לדרום". והסיק הב"י ש-" המנהג הפשוט לקבעם בכותל דרום (וכדברי הטור), ונמצאו מסודרים בין מזרח למערב ". וכתב על זה הדרכי משה: "וכן המנהג בגלילותינו".

וכן הכריעו בשלחן ערוך וברמ"א (סימן תרע"א, סוף סע' ז'): "ובבבית הכנסת, מניחו בכותל דרום (כנגד המנורה, ומסדרן ממזרח למערב) (תרומת הדשן סי' ק"ל – בית יוסף)".

ד. <u>כוון עמידת מדליק הנרות:</u>

- **מנהג האשכנזים:** במ"ב (ס"ק מ"ג) איתא: "המדליק **עומד אחוריו לדרום ופניו לצפון**, ומתחיל מימינו, שהוא הנר הסמוך לארון הקודש (תיאור המ"ב למקומות שבמערב ארץ ישראל בהם ארון הקודש במזרח - ש"ס), ושוב מוסיף והולך ומתחיל מהשמאלי, ופונה לימינו [תשו' חתם סופר סי' קפ"ו]".

- **מנהג הספרדים:** לעומת זאת כותב הכף החיים (אות ס"ט), אחר שהעתיק אף הוא את דברי החתם סופר ושציין שכן כתב מהר"י מברונא: "ומיהו מנהג הספרדים: המדליק בבית הכנסת עומד כנגד המנורה **ופניו לדרום** ומדליק דרך ימין ממזרח למערב".

- **מנהג חב"ד:** הוא כמנהג הספרדים, כפי שאפשר לראות בהסרטות ההדלקות שבחצרות קדשינו – 770.

ה. <u>גובה הנרות בבית הכנסת:</u>

במ"ב (סי' תרע"א סוף ס"ק כ"ז) כותב בשם הפרי מגדים (סי' תרע"ה): "ובנרות בית הכנסת, המנהג שהמנורה במקום גבוה".

וכן כותב הרה"ח הר' שלום דובער שיח' לוין, בספרו שיעורי הלכה למעשה, עמ' תנ"ח-תנ"ט: "בבית הכנסת, הנרות הן בדרך כלל גבוהות יותר מעשרה טפחים: א) כשם שהיה במקדש, שהיו גבוהות יותר מעשרה טפחים. ב) כיון שהוא בציבור, מניחים אותם למעלה מעשרה טפחים, שיוכל כל הצבור לראותו".

ו. **<u>מדליקין בברכה, אף שאין אדם היוצא לידי מצות נר חנוכה בהדלקה זו:</u>**

עוד בב"י שם, בשם הריב"ש: "**ומברכין על זה** כמו שמברכין על הלל דראש חדש אף על פי שאינו אלא מנהג. **ומכל מקום, באותה הדלקה של בית הכנסת, אין אדם יוצא בה, וצריך לחזור ולהדליק כל אחד בביתו**".

וכן הכריע בשלחן ערוך (סימן תרע"א, סוף סע' ז'): "ומדליקן ומברכין (בבית הכנסת) משום פרסומי ניסא. הגה ואין אדם יוצא בנרות של בית הכנסת, וצריך לחזור ולהדליק בביתו (ריב"ש סי' קי"א)".

ז. **<u>ההדלקה בבית הכנסת בברכה: דוקא במנין – ופרטים בזה:</u>**

1. כתבו הפוסקים שההדלקה בברכה בבית הכנסת: דוקא אם ישנו מנין.

אך נחלקו אם אין מנין בזמן ההדלקה, אלא שעתיד להיות מנין, ש-:

- לדעת המגן אברהם (ס"ק י'), המשנה ברורה בביאור הלכה (ד"ה ויש נוהגין) והחזון עובדיה (עמ' נ"ב), ידליק בברכה אם עתיד להגיע מנין כל עוד ידלקו עדיין הנרות,

- אך דעת דעת היעב"ץ במור וקציעה (סוף סימן תרע"א), השערי תשובה (סס"ק ה', בשם המור וקציעה) הכף החיים (אות ע"ח) והגאון הרב מרדכי אליהו (הלכות חגים עמ' 465 סע' קכ"ז), לא יברך אלא אם כן יהיה בפועל מנין בשעת ההדלקה.

2. איתא בשו"ת רב פעלים (ח"ב סי' ס"ב) שגם נשים מצטרפות לחשבון העשרה. והוסיף על זה בחזון עובדיה (עמ' נ"ב) שהוא הדין קטנים שהגיעו לחינוך.

ח. **<u>הדלקה בבית הכנסת בערב שבת:</u>**

כותב הרמ"א (שם): " ונוהגין להדליק בבית הכנסת בין מנחה למעריב. ויש נוהגין להדליק בערב שבת קודם מנחה (כל בו ואבודרהם), ואם רוצים למהר להתפלל לאחר שבירך הש"ץ והדליק אחד מהן, יוכל השמש להדליק הנשארים, והש"ץ יתפלל (מהרי"ל) ".

על המנהג להדליק בבית הכנסת בערב שבת קודם מנחה, כתב המשנה ברורה (ס"ק מ"ז): "וכן כתב רש "ל, אבל בדרכי משה כתב שאין אנו נוהגין כן, אלא אף בערב שבת מדליקין בבית הכנסת בין מנחה למעריב, בשעה שהעולם מתחילין להתקבץ ואיכא פרסומי ניסא ...".

ט. <u>הדלקה בבית הכנסת במשך כל המעת-לעת:</u>

בספר השיחות התש"נ (ח"א עמ' 193 הערה 81) כותב הרבי נשיא דורנו: "ולהעיר, שכדי להוסיף בההתעוררות דנרות חנוכה – כדאי שתהי' מנורה דלוקה בביהכנ"ס (שכולם מתכנסים שם) במשך כל המעת-לעת, אם אין חשש כלל שישחקו התינוקות".

8. <u>הדלקה במקומות ציבוריים:</u>

א. <u>דעת רוב הפוסקים:</u>

כתב **בפסקי תשובות** (סי' תרע"א סוף סע' ט"ו, עמ' תע"ב-ג):
כיון שהדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת בזמן הזה – שכל אחד ואחד מדליק בביתו – חידוש הוא, אין לך בו אלא חידושו, ואין להדליק בברכה אלא בבית הכנסת, אבל באסיפות ועצרות עם ומסיבות חג וכדו' המתקיימות בין באולמות ובין ברחובה של עיר, אין להדליק נרות חנוכה, **ועל כל פנים לא בברכה**, ואף אם מתפללים שם מנחה וערבית. ויש אומרים (שו"ת אז נדברו, **ילקוט יוסף: אם מתפללים שם מנחה וערבית**) **שבעצרות עם גדולות במקומות שמן הסתם נמצאים שם יהודים אשר לא הדליקו ולא שמעו הדלקת נר חנוכה**, מותר להדליק **בברכה**, ובפרט אם הוא ברחובה של עיר, שאין לך פירסום הנס גדול מזה.

ב. <u>דעת הרבי:</u>

- **בשיחות קודש** של מוצאי זאת חנוכה, ב' בטבת התשל"ד, מורה הרבי להדליק נרות חנוכה בכינוס ילדים שהיה אמור להתקיים, ושם מדגיש הרבי שהיות והכנס מתקיים ביום, אין להדליק בברכה. ומכאן שאילו הכנס היה מתקיים בלילה, היו צריכים לברך למרות שזו חנוכיה ציבורית (ספר **המבצעים כהלכתם** ח"ב עמ' 99).

- וע"ע **בספר השיחות התשמ"ז** (עמ' 172, ושם הערה 80), שמשווה הרבי את ההדלקה הציבורית להדלקה בבית הכנסת, ועפ"ז ידליקו בהדלקה מרכזית בברכה.

- וכך מסיק גם כן בפשטות בספר **בירורי מנהגים – מועדים** (לרה"ח הרב שבתי יונה שיח' פרידמן, עמ' 175 הערה 1) מהפרסומי ניסא העולמי שבנוכחות הרבי.

- להלן, נעתיק את (תחילת) אריכות הדיון בנידון (במקור עוד המשך לדברים דלהלן) מאת הרה"ח הרב יוסף שמחה שיח' גינזבורג, **מגליון התקשרות** מס' תרצ"ו, וז"ל:

טענה א': כ"ק אדמו"ר עורר בכמה וכמה שיחות קודש[1], על גודל העניין של הדלקת נרות חנוכה בחוצות העיר ומרכזים ציבוריים שיש בזה משום פרסום הנס ברבים, אך לא הזכיר כלל את עניין הברכה, ומזה נראה שדעתו שלא לברך[2]. ויש לתמוה על המובא בכמה חוברות וכדומה[3] בשם אדמו"ר שאמר שיש לברך.

מענה: כשפרט מסוים אינו מוזכר בהוראת הרבי, ייתכנו לכך שתי סיבות: או שהדבר פשוט לחיוב, או שהוא פשוט לשלילה.

בנידון דידן, כשמצווים "להדליק נר חנוכה", הכוונה בפשטות להדליק כמו בבית או בבית הכנסת, כולל ברכה. **אילו היה מקום לשלילה, הרבי היה מעורר שלא לברך (באם הדבר ברור לו לאיסור), או לפחות (באם יש ספק בדבר) מפנה זאת ל"שאלת רב" כדרכו במקרים רבים, ולא מותיר ספק** – שבזה יצא כאילו ח"ו הרבי מכשיל בזה את כל השלוחים ועוזריהם המדליקים בברכה.

בשיחה הראשונה בנושא, נאמר[4]: "להשתדל שבכל מקום ומקום שדרים יהודים ידליקו נרות חנוכה – הן במקום מרכזי, באופן ד"פרסומי ניסא", והן בביתו של כל אחד ואחד מישראל, ומה טוב – להכריז שלא יוצאים ידי-חובה בהדלקה הפומבית, אלא כל אחד ואחד צריך להדליק נרות חנוכה בביתו". ובהערה 80 שם: "שהרי אין אדם יוצא בנרות של בית הכנסת וצריך לחזור ולהדליק בביתו (רמ"א או"ח סי' תרע"א ס"ז)". הרי שהרבי משווה זאת להדלקת נר-חנוכה בבית-הכנסת, שם מדליקים בברכה (וכדלהלן), ואם לא-כן – למה צריך להכריז שאין יוצאים בזה ידי-חובה, הרי רואים זאת מכך שאין מברכים על ההדלקה!

טענה ב': אף שבמקומות שונים הדליקו בברכה, ואדמו"ר לא העיר להם על כך, זהו מכיוון שאדמו"ר - כשיטת רבותינו - לא נהג להתערב במה שעשו אחרים.

מענה: לא הבנתי כלל טענה זו, שכן אף שהיו מקרים שרבותינו לא התערבו בקשר למנהגי חב"ד בבית-הכנסת שלהם[5], למותר לציין שגם רבינו קיים מצות 'הוכח תוכיח', וגם בבית-הכנסת שלו, במקרים רבים, גם כאלה שהיו נוגעים רק ל'מנהג ישראל'; וכל-שכן כשהיה הדבר נוגע להלכה, ואכן היו אירועים רבים שהרבי התערב בהם במנהגי בית-הכנסת, אם בהוראה מראש, או בשעת מעשה, או לאחריו[6].

על-אחת-כמה-וכמה בנידון דידן, שההדלקה בכל אתר ואתר נעשתה בציוויו ובשליחותו של הרבי, ודווחה לו בפרטיות. ידוע כמה התערב הרבי והורה פרטי-פרטים לצא"ח ולשלוחים ברחבי תבל בקשר לתהלוכות ל"ג בעומר למשל, וגם העיר לאחר מעשה, אף בפרטים הנראים לנו שוליים, והאם דווקא בשאלה כזאת של 'ברכה לבטלה' בהדלקה הנעשית בשמו בפרסום הכי גדול בכל רחבי תבל, לא מצא לנכון להגיב?!

ועוד וגם זה עיקר, שכך נהגו בפומבי **להדליק בברכה בהשתתפות הרבי עצמו** שלוש פעמים לפני כ"ז אדר-א תשנ"ב, מחנוכה תש"נ ואילך, במעמד 'פירסומי ניסא עולמי' באמצעות הלוויין, כאשר חלק מההדלקות (כמו בלונדון ובפריז) היו "ברחובה של עיר", ולא בבית-כנסת, ובאותו מעמד הסביר הרבי את מעלת פרסום זה[7].

---

1) נלקטו (רובן) ב'שערי המועדים – חנוכה' סי' פד, פה (מקורו של סימן זה נשמט שם מרשימת המקורות שבסוף הכרך, והוא מ'התוועדויות' תשמ"ז ח"ב שבהערה 3 להלן), פז.

2) ס' 'חקרי מנהגים' עמ' רט הערה 5.

3) כבר העיר זאת הרב לוי יצחק ראסקין ('פרדס חב"ד' גיליון 12 עמ' 170 הערה 18) על הספר 'שערי הלכה ומנהג' ח"ה סי' צ, שם נדפס בשם הרבי "להדליק נר חנוכה בזמנו **בברכה** במקומות ציבוריים". כמצויין בסוף הכרך, קטע זה נעתק מ'התקשרות' חוברת י"ח (ושלאחריה), אך שם לא צוטטו הדברים במרכאות כקטע מפי הרבי, אלא הוגשו ע"י הח"מ כתקציר מעשי ע"פ שיחותיו ומקורות נוספים, וחבל שהמו"ל דספר זה לא בדקו במקור שצויין שם, 'תורת מנחם – התוועדויות' תשמ"ז ח"ב עמ' 133 (מוגה, ובמקביל בס' השיחות תשמ"ז ח"א עמ' 190), ששם כמובן לא כתוב "בברכה" (כדי למנוע טעות כזאת להבא, הורדנו בשנים האחרונות את נושא ה'ברכה' מה'פנים' ל'הערות' החל מהרשימה 'מבצע חנוכה' שבסוף גיליון ת"צ של 'התקשרות', ושם בהערות צויינו כל השנים טעמה ומקורה כמבואר להלן).

4) 'התוועדויות' תשמ"ז ח"ב עמ' 98 (מוגה, ובמקביל בס' השיחות תשמ"ז ח"א עמ' 172).

5) אג"ק חי"ג עמ' קנד. היכל מנחם ח"ג עמ' רמה. המלך במסיבו ח"א עמ' מז,קטו. ועוד.

6) הנה כמה דוגמאות: א. פעמים רבות העיר, למנוע ברכת 'הגומל' או 'שפטרני' בין קריאת התורה לקדיש שאחריה (ראה ס' המנהגים עמ' 14).

ב. בביקורו ב'מכון חנה' העיר, שהדלקת נר-שבת ויו"ט צ"ל על השולחן שאוכלים עליו ('אם המלכות' עמ' צב), ובישיבה דרש שיראו את הנר בשעת הקידוש (לקוטי שיחות חכ"ב עמ' 283).

ג. דרש שלא יורידו את ה'כתר' מספר-התורה לקראת הקפות, או לפני הנחתו על שולחן הקריאה ('התוועדויות' תשמ"ג ח"א עמ' 308).

ד. געד בגבאים שרוצים להגביל את 'הכאת המן' של הילדים (משיחת ש"פ צו, שושן-פורים תשמ"א).

(וראה עוד דוגמאות, ב'התקשרות', גיליון תלט עמ' 17).

7) מוגה - ס' השיחות תשנ"ב ח"א עמ' 189, והפרטים שם בעמ' 187. השיחה נדפסה ב'שערי המועדים – חנוכה' סי' פז.

9. <u>הדלקה בחנויות:</u>

כהמשך לדיון הנ"ל אודות הדלקה מרכזית, נעתיק להלן את דברי הבירורי מנהגים – חנוכה (עמ' 175), בנידון:

יש שמדמים את ההדלקה בחנויות וכו' להדלקה בבית הכנסת שנתקן משום הפרסומי ניסא ולא לצאת ידי חובה, וכך לכאורה נראה מספר השיחות תשמ"ז, **ואם כן לכתחילה (בשביל לברך) צריך שיהיו עשרה (וגם נשים וקטנים מצטרפים), וגם אם יבואו העשרה אחר כך (בתוך החצי שעה), יכול להדליק.** ולפי זה עדיף להדליק בחנות במקום מרכזי, **כגון בחלון ראווה או ליד הקופה** וכדו'. **וגם אם החנות נסגרת תוך פחות מחצי שעה** – אם נשאר לדלוק ויכולים לראותה עשרה – אפשר להדליק בברכה. ובכל מקרה יש להבהיר לבעל החנות וכדו' **שאינו יוצא ידי חובה בהדלקה זו,** ועליו להדליק שוב בבית.